

Hazparneko euskara

XVIII. mendeko testu argitaratugabe baten arabera

PADILLA MOYANO, Manuel
Euskal Herriko Unibertsitatea
IKER - UMR5478

Arrastiri on hazpandar eta kanpoko guztiei. Arrastiri on auzapez jauna, Euskaltzainburua eta euskaltzain jaun-andreok. Erran dezadan, lehen eta berriz, zuen artean izaitea eta hemen mintzatzea ohore berezia dela enetako. Eskerrak bihurtu nahi nizkieke Euskaltzaindiaren sortzearen urteurreneko sartzan den ekitaldi honen antolatzaileei bertan parte hartzeko aukera eskaintzeagatik, eta modu berezian Beñat Oyharçabali.

1. Izkribuaren aurkezpena

Joan den urtean Baionan, Euskal Ikasketak egiten nituelarik, Hazparne-ekin lotura zuzena zukeen eskuizkribu argitaratugabe baten berri izan nuen, zeinez aitzineko urte batean Annie Lissarrek master lan batean lehen-biziko transkripzio lan bat egina baitzuen. Irakasleekin mintzatu ondoan, hartaz ikerketa berezia eta edizio kritiko bat egin zitekeela pentsatu nuen, eta horretarako lehen urratsak abiatu.

Alderdi fisikotik begiratuaz, izkirioa kaier batean dago, 205 orrialdetan hedatua. Ez da, beraz, testu laburto eta ezdeus bat: bere 26.800 hitzekin lehen mailako lekukotasuna da, XVIII. mendeko nafar-lapurteraren corpusa emendatzen duena. Eskuz izkribatua da, eta zenbait pasartetan ilunago gertatzen bada ere, letrak ez du konprenitzeko arazo handirik emaiten.

Bi hitz idazkiaren **transmisioaz**. Badakigu Maurice Harriet izkirioaren lehen jabe izan zela. Hil ondoan († 1904) Uztaritzeko apezgaitegira iragan

zen haren euskal bibliotekaren parterik handiena. Zenbait urteren buruan Etcheverry izeneko apez batek atxiki zuen Uztaritzeko bere gelako armairu batean. Denborarekin Etcheverryk Lafitteri uzteko proposatu zion apezgaitegiko buru zen Matthieu-ri (hazpandarra sortzez, 1931ean apezpiku izanen zena). P. Lafittek Aita Andiazabal egin zuen bere ondasun horren begirale. Duela zenbait urte, azkenean, Aita Andiazabalek eskuizkribu batzuren begitatzeko utzi zizkion Charrittoni, eta honek IKER-eko ikertzaileei ere erakutsi, eta fotokopiak egitera utzi.

Ibilbide luzeko horretan, alta, era isilean bizi izan da testua. Guk daki-gula, Harrietek bakarrik erabili eta aipatu zuen, bere hiztegian izkiriotik ilki zenbait adibide sartuz, *Vie de Jésus manuscrite* deiturapean. OEH-en ere haren aipamena agertzen da (Harrieten hiztegiaren bidez, ikus eskuizkribuan 45. orrialdean agertzen den *uhunbe* hitzaren sarrera).

Anonimoa da lana. Ez dakigu deus egileaz, nahiz apez bat zela aise suposa dezakegun. Lehen orrian **edukia** azaltzen zaigu, izenburu gisara: *Yesu Christo eguiazco Yainco Guizonaren bizia eta heriua laur evanyelista eguiazcuen eta sainduien arabera*. Jondoni Johanesen Ebanjelioaren ordena berean azalduak dira parabolak eta ere gai nagusiak. Zenbait parabola luzaz dira aipatuak, hala nola ogi bihiarena edo haur prodigoarena. Ama Birjinari leku handia eskaintzen zaio, testuaren hastapenean (1-40), bai eta Maria Magdalenari ere, penitent bezala (55-64). Zenbait pasarte garaiko gizarteaz mintzo zaizkigu, zeharka bada ere:

Egungo eguneco nescacha dohacabec, Elizaz baino plaza publicuez artha guehiago dutenec [...] imitatzen die Andre Magdalena bere bekhatu eta desordretan, baina ez bere conbersio edo itzulmenu admiragarrian, eta orainic are gutiago bere penitencia famatuian. (55-56)

Formaren aldetik, testua solasaldi baten itxurapean egituratzen da, Kadet izeneko apeza eta Bettiri haurra elekide izanik. Urrun gara, beraz, debozio liburu zaharretarik, bai eta katixima baten formatik, zeren Aita Kadet eta Bettiri galto-arrapostu eskema mekaniko batera plegatu gabe, malgutasun eta libertate handirekin mintatzen baitira. Gure testua, beraz, aiseago koka daiteke XVIII. mendean indartsu zegoen genero didaktikoan. Gogora bedi garai hartan oinarrizko eskolatzea –Belapeyrek aipatu *ororen eskolak*–

Elizaren begipean zegoela, Iraultza artio bederen, eta euskaraz egiten zela (Oyharçabal 2001). Ekar dezadan hona solasaldiaren bizitasuna ongi islatzen duen pasarte bat (8-9):

Cadet: *Orai goazin aitzina, Bettiriño, niri deusic behin galde eguin gabe. Artharequin entzuten nuyalaric.*

Bettiriño: *Jauna, barkha z adazut, bainan neure ongui ikhasteco garxuaquin, ez nauque orai berian zuri galde bat eguin gabe: noiz conzebitu zuien bi garren Eva hunec Hirurtasuneco bi garren presuna hura?*

Cadet: *Izpiritu herrebesac emaiten dauc Bettiriño, ene toleatzeco hatz borthiz hori; bainan ez dic irriric eguinen ni samurraraziric. Virjina guzien lore eta elhorri gabeco arrosa charmant hunec –erran nahi diat Ama Virjinac– erran zangon bezen laster bere enbachadore zerutarrari: Huna Jau-naren zerbitzaria; Ecce ancilla. Zeinac baitzen aurora, edo argui urratze ayros hunen onhexmenduaren marca clarua, istant berian jautxi zuian izpiritu lurreco pharaizu huntara –erran nahi diat Virjina christalenen sabel lastanera– eta hartu zian sabel elhurra baino miliunetan churiago zen eta choilqui eguiazco Jainco batentzat gai eta digno zen huntan odo¹ chorta bat. Eta hortaric formatu zitian gorphutz eta arima bat bertze haurrenac bezala, eta guero Hirurtasun Sainduco bi garren presuna jauxi zuian, eta eguiazco guizon eguina guelditu behin bethicotz. Orai contez hiz Bettiriño?*

Bettiriño: *Jauna huntaz contez niz, bainan samur ez bazinite, bertze galde labur bat banuque.*

Cadet: *Phenxatzen diat, Bettiriño, zer galde eguin nahi duian.*

Bettiriño: *Astia zira beraz jauna, zu; galde eguin nahi nautzun eya aita eta semia bera ere etzirenez trailatu ama virjinaren sabelian.*

Cadet: *Hauche duc galde extraordinariua eguin dautayana undarrian, Bettiriño. Uste duca galde suerte guzien arraphostuac eman ere badixa-queyala?*

Bettiriño: *Jauna, ez naiz anhez penetan jaquintasunex eta arguiez, bainan bai anhezetan borondatiax. Guzia zure nahian datza. Eta huntaz contentatuco naiz behin, bainan hunen arraphostuia behar dut.*

¹ Horrela izkribuan.

Erran dezakegu, beraz, idazkiaren **garrantzia** bikoitza dela: batetik, Hazparneko euskararen berri ematen digun lehen testua delakoz, nafar-lapurteraren corpora emendatzen duena; bestetik, euskarazko genero didaktikoaren lekukotasun franko interesgarria delakoz.

2. Izkribuaren kokatze historiko eta geografikoa

Lot gakizkion orai izkirioaren kokatzeari. Zeregin honetan bi irizpide mota desberdin balia dakizkiguke: hizkuntzaz kanpokoak eta barnekoak.

2.1. Datazio irizpideak

2.1.1. Hizkuntzaz landakoak: **ur markak**. Euskarri fisikoaren datatzeko, ur marken ikertzeak franko lagunt gaitzake. Kontu horietan aditua den Koro Segurola andreari eskatu zitzaion paperaren analisisa,² datu zehatzak eman dizkiguna. Estudio honen emaitzek munta handiko bi datu eskaini digute. Lehenik, XVIII. mendeko papergintzan ezaguna den deitura bat: Ballande familia-rena, Gavaudun eskualdekoa. Bigarrenik, papera 1742 baino lehen datekeela egina; beti ere argi utziz kaiera 1742tik geroztik ere izan zitekeela erabilia. Nolanahi ere den, paperaren ekoizte datak XVIII. mende erdira garamatzake.

2.1.2. Hizkuntzaren barnekoak. **Grafia** kontuak datatze zereginetan lagungarri suertatzen bazaizkigu ere, geroke ikertze baterako utziko dira. Bada gure idazkian, halere, beste elementu bat arreta pizten duena: **Larramendiren hiztegiko hitzak**. Ezaguna denez, Larramendi zedarri ezin utzizkoa dugu XVIII. mendean. Bere proiektua euskarari duintasuna itzultzeko Errenazimendutik zetorren eskemari darraikio: 1) apologia, 2) gramatika eta 3) hiztegia. Kontrako usteak hedaturik iraun duen arren, Larramendiren egitasmoaren eragina Iparraldera ere iritsi zen.³ Hazparneko *Vie de Jesus* honetan *Diccionario Trilingüe*-ko hitzak hatzeman ditugu, erran nahi baita Larramendi

² Annie Lissar-i zor diogu ikerketaren urrats hau.

³ Gogora bedi Eguiateguy zuberotarraren lana, *Filosofo húsaldünaren ekheia* (1785), Larramendiren hitzez josia.

baino lehen lekukotu gabe zeuden hitzak. Bihoaz hiru etsenplu: *abrildu* «imolar, matar en sacrificio alguna res»; *gaindadi* «mysterio»⁴ eta *irasenda* «contraveneno, antídoto». Horren arabera, testuak 1745 ondokoa behar luke izan.

2.2. Kokatze geografikorako irizpideak

2.2.1. **Erreferentzia zuzenak** Hazparneko herriari. Izan ere, Hazparne da izkirio osoan zehar aipatzen den leku bakarra, Bibliako toponimoez apart. Aipamenak ez dio zalantzari lekurik uzten: *Jendone Joanne Baptista, Hasparneco gure patroin loriosa*. Baliteke idazlea Hazparnetik kanpoko izatea, baina bederen jakin badakigu testua Hazparnen ziharduen eliz gizon batek izan zela izkribatua, bertako jendeari balia zekion.

2.2.2. **Hizkeraren ezaugarriak**. Aztertu dugunaren arabera, idazkiak islatzen duen hizkera bat dator Hazparnekoarekin. Uler bedi: testuaren ezaugarri dialektalak XVIII. mendean kokaturik, koherente dira Hazparneko egungo hizkeraraino heltzeko gertatu diratekeen zenbait aldaketekin, zeren euskalkiak definitzen dituzten isoglosak ez baitira mutaezinak mendeetan zehar, kanbiakorrak baizik.

3. Hizkeraren oinarrizko deskribatzea

Atal honetan ez dugu hizkera osoki deskribatuko, interes duten zenbait ezaugarri baizik, bereziki XVIII. mendetik gure egunetaraino aldatu direnak. Jarraik gakizkion Irantzu Epelderen tesiari (2003 : 323):

Bonaparteren arabera bost herrik osatzen dute berak «Lekorneko hizkera» izendatu zuenaren lur eremua: Hazparnek, Lekornek, Makeak, Luhusok eta Lekuinek. Hori hala da bere laugarren sailkapena aintzat hartzen badugu, baina horren aurreko sailkapenean, hirugarrenean, seigarren bat ere sartu zuen hizkera horren barruan: Aiherra.

⁴ Gure idazki alde batera utzirik, eta, hitz hau luzaz egon zen erabili gabe Larramendik proposatu zuenetik. Corpus Arakatzaillearen emaitzen arabera, soilik Manuel Antonio Antia gipuzkoarrak († 1894) baliatu du (*San Frantzisko Asiskoaren bizitza* lanean, 1901ean argitaratua).

3.1. Fonologia

Gure testuak islatzen dituen ezaugarri fonologikoak, Hazparneko egungo hizkerarenekin alderatuak (Epelde 2003 : 323-326):

1. *ea* > *ia*. *Semia* (32), *zenian* (32), *aitzinian* (33), *atheratzia* (33); baina *Semeac* (74), *aitzinean* (110). Erran daiteke erregela hasia zela XVIII. mende erdirako, eta ondoren indartuz joan dela.
2. *oa* > *ua*. *Jaincuaren* (78), *ahua*, (79), *itxasua* (81). Erregela erregularzki betetzen da, *joan* aditzaren formen salbuespen bakarrarekin.
3. *ua* > *uia*. *Orduian* (201), *urguluia* (7), *zuian* (201), *templuian* (204); baina *orduan* (24), *urgulua* (22), *templuan* (47). Egungo Hazparnen *ua* > *üa* gertatzen da.⁵
4. *ue* > *üie*. *Duien* (70), *zituien* (80), *escuietan* (106); baina *duenian* (70), *zituen* (48), *escuez* (50). Egun, Hazparneko eskuaraz *zuen* adizkiak *ziin* forma eman du. Honako bilakaera proposa genezake: *zuen* > *zuien*, *zuin* > *ziin* > *ziin*.⁶ Gure testuan posible dira *duen* / *duien* edo *zituen* / *zituien* bezalako pareak. Aldiz, *zuien* beti.
5. *ie* > *ii* gertatzen omen da Hazparnen zenbait adizkitan. Testuan ez dago bilakabide horren aztarnarik.
6. *o* > *u* / __ *sudurkari* erregela indartsu omen dago egungo Hazparnen. Testuan: *hunec* (17), *hunen* (18), *huntan* (22), *undar* (24); baina *guiizon* (131), *ongui* (140), *zombait* (151). Ozen aitzin ere gertatzen ahal da: *hula*, *hulache*.
7. *ai* > *ei* & *i*. Testuan *ai* diptongoak ez du aldaketarik jaso: *baino* (24), *baizic* (26), *Jainco* (28), *saindu* (46). Monoptongazio bat izatekotan, *izan* aditzarena: *hiz*, *niz*. Halere *naiz*.

⁵ <u> grafiak /u/ palataldu bat noraino islatzen duen ebatzea ez da hain simple. Proposatzen dudun bilakabidea: *ua* > *üia* > *üia* > *üa*. Nolanahi ere den, argi dago testua jatorrizko hiatoaren eta egungo formaren arteko urratsaren isla dela.

⁶ E. Bourciez-en datuen arabera (Videgain & Aurrekoetxea, 2004), Hazparnen XIX. mende bukaeran *zuen* / *zien* posible ziratekeen.

8. Hasperena. Bizi-bizirik zirauen testuaren garaian, bai eta ozen ondoan ere: *senhar* (31), *janhari* (41), *onhesten* (42), *ilhunbe* (187), *elhorri* (8), *zilho* (35), *garhaitu* (26), *orhoizten* (30), *urhaxa* (46).
9. Herskari hasperendunak. *Pharaizu* (7), *gorphutz* (9), *aphezac* (14), *ethor* (15), *othalaco* (15), *batheyatua* (20), *ikharatu* (24), *ikhusten* (27), *lekhuco* (30). Hots aspiratuek, beraz, indartsu zirauten XVIII. mendeko Hazparden; badakigu historikoki gibelerat egin dutela, eremua ttipituz. Ikus Michelena 1977).

3.2. Morfologia

3.2.1. Izen morfologia

1. Datibo plurala. Polimorfismo nabaria dugu testuan, *-ei* (12 agerraldi), *-erri* (33 agerraldi) nahiz *-er* (6) akabantzak txandakatzen baitira. Egungo Hazparden ekialdetik hedatu datekeen *-er* gailendu omen da.
2. Genitiboaren adiera destinatiboa, oso aldi bakanetan: *Jauna, gure hobereña da aitzina joaitia gure khondaira sainduian, mamu gaitxex-garrienen hoc bere guisa utziric* (143); *istantian hequientzat eta mundu guziarent* (173).
3. Soziatiboan *-(are)quin* baizik ez dugu. Ez dago *-kila(n)* bezalakorik testu osoan.
4. Erakusle pluraletan *hok* eta *hek* ditugu testuan, egun bezala.
5. Pertsona izenordain enfatikoetan *nihaur* sailekoak baizik ez ditugu ikusten. Arrastorik ez, beraz, *neroni* bezalako formen.

3.2.2. Aditz morfologia

1. *-tu* partizipio marka aspektua adierazteko *izan* edo *egon* bezalako aditzetan: *izatu* (6, 29), *egotu* (32).
2. *-(tu)ren* erako futuroak. *-N* eta *-l* akabatza duten aditzei, espero bezala, *-en* genitiboazko morfema eransten zaie; *-tu* *-i* partizipioek bai

-ko, bai -ren morfemak onartzen dituzte: *deithuco* (49), *ikhusico* (34) nahiz *deithuren* (2), *ikhusiren* (67). Hauez gain *izaren* (73), *ukharen* (100) eta *joaren* (64) bezalakoak ere badira.

3. *Ukhan*. Egun Hazparne aldean aditz perifrasietan erabiltzen bada, *izan*-en lekuan (*egin ukhan dut*), gure testuan *ukhan* aditz nagusi gisa baizik ez da azaltzen. *Ukhan*-en hedakuntza, beraz, berria da.
4. Nor-nori adizkietan -*au*- da erro nagusia, ez bakarra: *zaut* (95), *zauc* (165), *zautac* (1) baina *zaiizquit-zu* (76), *zayon* (188). Iduri luke *ai* gertatzen dela objektu plurala delarik edo 3. pertsonako datiboari eransten zaiola, baina ez beti: *zacoc* (195).
5. **eradun* ez da aukera bakarra forma triperpsonaletan, zeren datibo 3. pertsonakoa denean posible baitira *diot*, *diotet*, *nion*, *zion* bezalako adizkiak, Hazparneko hizkera modernotik desagertuak.
6. Polimorfismo nabarmena aditz laguntzaileen joskeran: *comeni zitzaion* (65) / *abiatu zangoyan* (121); *erran baitzion* (138) / *erran zangoyan* (19).
7. -*ke*-dun adizkiak *realis* moduetan: *Bichta hedatzen baitzen hasteric gabe finic ezduqueyen mugarri-taraino* (156); *Ez duquetela arrazoin asquiric bere erori-cuetan Debruaren accusatzeco* (129).
8. **in* aditza. *Jauna, erakhux ezaguzu edo iguzu* (109); *Aita, gure onthasunac phartituric indazu eni neure phartia* (118).
9. **edun*-en gaineko subjunktibo zaharra. *Dugun ikhus eya ni ala zuiec trompatzen othe guiren* (142).
10. **iron*-en adizkiak. Zeren guizon itxu eta guezur khoyec ez *baitiote correi, eta gutiago arranya, Izpiritu Sainduiaz eguin, erran, eta arranyatuiac diren gauza sacratu hoc* (62).

3.4. Sintaxia

1. Perpausen hedadura nabaria. Anitzetan puntuazio kaotikoak franko zailtzen du testuaren endelgatzea.

2. *-a* galdera marka bere-berekoa du testuak. Gaur egun Uztaritze aldean ez da baliatzen, Itsasutik ekialdera arrunta delarik.
3. Erlatiboa eskuinean ager daiteke, batzutan distantzia handiz: *christau bere beharra eta eritasun tristia ezaguturic, humilqui legue berrico putzu edo piscina puyant huntara bere osagarriaren onduan yinen direnac* (144). Usantza zaharra da hau, dudarik gabe (ikus De Rijk, 1979).
4. «Artikulu zehazturik gabeko superlatiboa» deit genezakeen egitura bixi bat arrunt agertzen zaigu: *berri ondicuezen hau* (14), *ama lastanen hau* (17), *izpiritu gaitzex garrien hau* (26). Iduri luke superlatiboaren gainean eraikia dela.
5. *-ra* + *izan* mugimenduzko erranahian: *Capharnaura zenian* (114), *etche-ra denian* (116).

4. Azken hitza

Aurkeztu dugun izkribuaren ezaugarriak kontuan hartuz, iduritzen zaigu interes bizikoa dela:

- Hazparne aldeko euskararen lekukotasun zaharrena litekeelakoz.
- Nafar-lapurteraren corpora emendatzen duelakoz.
- Euskarazko irakaskintzari lotu generoan koka daitekeelakoz.
- Haren hizkuntza baliabideek (eratorpena, mailegutza, aditza...) ikerketa saio bat merezi luketelakoz.
- Larramendiren eragin zuzena erakusten duelakoz.

Honengatik guztiagaik uste dugu Maurice Harrietek aipatu zuen *Vie de Jesus* (nahiago bada *Cadet eta Bettiri*) izeneko idazki anonimo honek ikertze sakonago bat merezi lukeela, zeinaren ondorioz edizio kritiko bat sortuko bailitzateke.

Aipamenak

DE RIJK, R. 1979. «Erlatiboak idazle zaharrengan». *Euskera*, XXV.

EPELDE, I. 2003. *Larresoroko euskara*. Doktorego tesi argitaragabea. Vitoria-Gasteiz: EHU.

LAKARRA, J.A. «Larramendiren hiztegitzaren inguruan». *ASJU* XIX-1, 9-50.

LARRAMENDI, M. 1745. *Diccionario Trilingüe del Castellano, Bascuence y Latín*. Donostia: Bartholomé Riesgo y Montero. Berrarg. faksim. Donostia : Txertoa, 1984.

MICHELENA, L. 1977. *Fonética Histórica Vasca*. 2. arg. Donostia: ASJU-ren gehigarriak 4.

OYHARÇABAL, B. 1999. «Euskarazko irakaskintzaren historia ororen eskolen il-dotik, Iraultzaren frantses garaiko eskola liburuxka bat». *Lapurdum*, IV, J. Haritschelharren omenez, 81-105.

——— 2001. «Zenbait gogoeta euskarak letra hizkuntza gisa izan duen bilakae-raz (XVII-XVIII. mendeak)». *Litterae Vasconicae*, 8, 9-46.

SARASOLA, I. 1986. «Larramendiren eraginaz eta». *ASJU* XX-1, 203-215.

VIDEGAIN, X. 2005. «Présentation du recueil Bourciez». *Lapurdum*, X, 315-324.

VIDEGAIN, X. & AURREKOETXEA, G. 2004. *Bourciez-en «Recueil des idiomes de la région Gasconne» bildumako euskal testuak*. On line: http://artxiker.ccsd.cnrs.fr/docs/00/08/05/48/PDF/Haur_prodigoa_testuak.pdf